

присутність та вплив у Північному Причорномор'ї продовжує зростати, доки в результаті двох російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. не відбулося спочатку проголошення незалежності Кримського ханства (з приєднаннями до нього колишніми володіннями Османської імперії на південному узбережжі півострова), що фактично означало його входу у сферу впливу Росії, а в 1783 р. – включення ханства до складу Російської імперії, остаточно визнане Османською державою в

1791 р. Завершився більш ніж трьохсотлітній період існування Кримського ханства і ненабагато коротший – васальної залежності від Османської імперії. Попри його віддаленість у часі від сьогодення, цей період є одним із тих, які насамперед необхідно враховувати для розуміння сучасної ситуації на півострові та оцінювання потенційних загроз: адже в історичній пам'яті кримськотатарського народу він донині лишається джерелом як сепаратистських, так і протурецьких орієнтацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Величко С.В. Літопис. У 2 т. / С.В. Величко. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2 [пер. з книжної укр. мови, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич]. – 642 с.
2. Галенко О.І. Кримський ханат / О.І. Галенко // Енциклопедія історії України / [редкол.: В.А. Смолій (гол.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 5. – С. 366–377.
3. Дашкевич Я.Р. Кримські татари / Я.Р. Дашкевич // Там само. – С. 379–385.
4. Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – К.: ARC – UKRAINE, 1996. – 793 с.

© *Татьяна Горбань*
(Київ)

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В КРЫМУ В КАЗАЦКИЙ ПЕРИОД УКРАИНСКОЙ ИСТОРИИ

Рассматриваются особенности этнонациональной политики Крымского ханства и татарско-украинских отношений, в частности, в указанный период отечественной истории.

Ключевые слова: Крымское ханство, этнополитика, этнический состав населения, ясырь.

© *Tetyana Gorban*
(Kyiv)

THE ETHNOPOLITICAL RELATIONS IN CRIMEA IN THE COSSACK'S ERA OF UKRAINIAN HISTORY

The article deals with peculiarities of ethnic-national politics of Crimean khanate and Tatar-Ukrainian relations in particular in specified period of domestic history.

Key words: Crimean khanate, ethnopolicy, ethnical structure of population, Yasser.

До редакції надійшла 3.12.2012.

УДК 94(477.4) «18»

© *Андрій Черепанов*
(Переяслав-Хмельницький)

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ КУПЕЦТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX СТ.

У статті проаналізовано соціально-правове становище гільдійського купецтва на прикладі Київської, Волинської і Подільської губерній.

Ключові слова: купецтво, гільдії, стани, податки.

Сучасна історична наука значну роль приділяє проблемам формування станів і становій стратифікації суспільства. Щодо станів, то сучасні дослідники, зокрема В. Добренков, А. Кравченко, вважають, що це соціальні групи, які визначаються становищем у системі соціально-економічних відносин і правовим закріпленням цього положення, а також мають усталені звичаї та юридичні закони і передаються у спадок з правами і

обов'язками [3, с. 672]. Деякі історики, зокрема Н. Темірова, С. Кордонський, вважають, що становий поділ притаманний аграрним суспільствам, виводячи станові ознаки: специфічні права й соціальні функції, закріплені у традиції й законі, передача станових прав у спадок, об'єднання в станові організації, право на самоврядування і участь у місцевому управлінні або центральному державному управлінні, специфічний менталітет,

зовнішні ознаки станової приналежності [5; 12]. До станів відносяться: дворянство, духовенство, купецтво, буржуазія, міщанство, робітництво й селянство.

Класи і стани першопочатково являють собою поняття, які вводяться при аналізі соціальної структури для опису чи пояснення безсумнівної різниці у споживацькому чи правовому становищі людей. Поняття класу використовується для опису соціальних ієрархій щодо споживання, у той час, як поняття станів введено для опису ієрархій обслуговування, прав і привілеїв [5, с. 24].

Сьогодні можна вважати, що станова стратифікація заснована на наявності станів, тоді як класова стратифікація заснована на різниці економічного стану людей. Стан – це соціальний прошарок, який визначається становищем у системі соціально-економічних відносин і правовим закріпленням цього положення. У виділенні соціальних прошарків є об'єктивні показники: власність, прибуток, рівень освіти, престиж. Є вищі, середні та нижчі класи й різні прошарки (середнє між вищим і середнім або середнім і нижчим класами).

Основні аспекти формування і діяльності купецтва в українських губерніях Російської імперії у XIX ст., як верстви з окремим соціально-правовим статусом, становою і професійною організацією дослідив О. Донік [4].

В умовах товарного виробництва у містах формувалася значний за кількістю і впливовий за своїм капіталом купецький стан. Ще в кінці XVIII ст. купецтво оформилося як стан організаційно, об'єдналося в гільдії, одержало від царського уряду деяке самоуправління (магістрати), право окремого судочинства (словесні та совісні суди). Належність купців до тієї чи іншої гільдії було пов'язано з певними привілеями. Так, представники 1-ї та 2-ї гільдій отримували додаткові особисті права, насамперед звільнялися від тілесних покарань, що мало велике психологічне значення та ставило заможних купців у рівень із дворянством. Стосовно ж купців 3-ї гільдії та нижчих прошарків міського населення такі покарання не скасовувалися. Важливою перевагою, яка задовольнила амбіції купецтва, стало право для представників 1-ї гільдії їздити по місту в кареті, запряженій парою коней. Купці 2-ї гільдії могли це робити користуючись парокінною коляскою. А от представникам 3-ї гільдії пересуватися по місту в каретах і парокінних колясках заборонялося, лише дозволялося запрягати в коляску одного коня.

Всьому гільдійському купецтву надавалося право звільнитися від рекрутчини шляхом внесення спеціального грошового збору. Тепер купці

відчували відмінність у соціальному статусі від решти міського населення й селянства, до якого багато хто з них нещодавно належав.

Належність до тієї чи іншої гільдії визначала й масштаб торгово-промислової діяльності купця. Представникам 1-ї гільдії не тільки дозволялося, але й заохочувалося торгувати за межами імперії оптом чи вроздріб, володіти фабриками, заводами і морськими суднами. Окреслене коло можливих занять показує, що законодавець намагався наділити першогільдійських купців тими ж правами, що мали і європейські купці.

Другій гільдії не тільки дозволялося, але й заохочувалося, здійснювати торговельні операції всередині країни, перевозити товари сухопутним та водним шляхами, а також володіти фабриками, заводами і морськими суднами. Таким чином, якщо купцям 1-ї гільдії надавалося право вести оптову й роздрібну зовнішню та внутрішню торгівлю, то купцям 2-ї гільдії – тільки внутрішню оптову та роздрібну торгівлю. На долю ж представників 3-ї гільдії залишалося здійснювати дрібний торг по містах і повітах, тобто займатися оптовою та роздрібною торгівлею в певному місті, повіті, окрузі, мати промислові заклади ремісницького типу, невеликі річкові судна, трактири, харчевні, постоялі двори. Таким чином, законодавець визначив перевагу купців перших двох гільдій та іменитих громадян, надаючи привілеї торгово-промисловій верхівці, що деякою мірою сприяло зростанню торгівлі й промисловості в країні.

З огляду на сприятливі умови функціонування, купецький стан в Україні в першій чверті XIX ст. був значним. Якщо в досліджуваній період загальний приріст населення України становив 16%, то купецький стан збільшився на 77% [6, с. 149–150].

Зокрема, за даними П.Г. Ридзюнського, 1800 р. у Київській губернії налічувалося 474 особи, що належали до купецького стану, 1808 р. – 786, 1816 р. – 246, 1824 р. – 191. У Волинській губернії відповідно 1800 р. – 975 осіб, 1816 р. – 214, 1824 р. – 214; у Подільській губернії 1800 р. – 1046 осіб, 1808 р. – 1205, 1816 р. – 207, 1824 р. – 131 [9, с. 99].

Основою зростання купецького капіталу був торговий прибуток, який купці одержували за рахунок привласнення додаткового продукту безпосередніх виробників: селян, ремісників, робітників шляхом нееквівалентного обміну, а також за рахунок експлуатації робітників, які займалися перевезенням і збереженням товарів. Зростання купецького капіталу відбувалося одночасно з нагромадженням грошових сум в окремих осіб і розширенням категорії безпо-

середніх виробників. Так, у Подільській губернії за 1800–1825 рр. купецький капітал зріс з 2 006 800 крб. до 4 320 000 крб. [2, с. 43]. Українські купці вели торгові операції не тільки в Україні, а й у Росії та за кордоном. Зокрема, вони часто торгували в таких російських містах як Петербург, Москва, Смоленськ, Брянськ, Курськ, Тула, Калуга, Оренбург та ін.

У першій чверті XIX ст. купці часто були власниками мануфактур, фабрик, заводів. Купець-підприємець піклувався про зростання своїх фабрик і заводів та концентрував у своїх руках управління. Так, у купця І. Бернштейна було 12 фабрик у різних містах України; дві із них головні – у Ровно і Олександрії. Купці робили спробу просунутися на й село поміж вотчинних підприємців. Так, на кінець першої чверті XIX ст. на Київщині серед 9 поміщицьких суконних підприємств було вже дві фабрики купця Гібнера [10, с. 207].

Крім того, купецькі підприємства розташовувалися в Ольгополі (суконна мануфактура купця К. Іюкши), у Вінниці (купців Л. Поллка і Ю. Капеля), у Могилеві Подільському (фабрика люльок купців Тункеля і Гольдштейна), в Радомишлі (фабрика паперу купця Личкова) [13, с. 112].

У залежності від оголошеної суми капіталу купці записувалися в гільдії. Купці останньої гільдії становили основну масу купецького стану. Мінімальна сума капіталу для купців окремих гільдій час від часу встановлювалася указами царського уряду. Так, у 1807 р. вона становила для першої гільдії 50 тис. крб., для другої – 20 тис. крб., для третьої – 8 тис. крб. [8, №22678]. Оголошення суми капіталу робилося купцями, як говорилося тоді, «по совісті». З оголошеної суми капіталу брався в казну 1%, а у 1812 р. – 4,75% податку [8, №24992]. Крім того, купці платили 10% з податкового карбованця за сухопутні і водні шляхи сполучення, 0,5% суми капіталу так званої земської повинності на купецькі книги. У 1824 р. гільдійський податок купців першої гільдії був визначений в 4%, а третьої – в 2,2% [8, №30115]. З купців усіх гільдій знімалася рекрутська і грошова повинність [8, №22418]. «Доповнююча постанова про влаштування гільдій» від 14 листопада 1824 р. розширила права купців. Купцям третьої гільдії надавалися пільги на 10 років, у сплаті гільдійського податку (крім купців, записаних у губернських і портових містах цих губерній). Вони сплачували замість 2,5% з оголошеного капіталу 1,5% [8, №30115]. Але поряд із розширення привілеїв купецтва, указ 1824 р. відмінив заборону промисловців займатися роздрібною торгівлею. Влаштування промисловцями крам-

ниць і ведення в них широкої торгівлі наносило удар по панівному становищі купців. У зв'язку з цим купці скаржилися в урядові установи на те, що їх витісняють з торгівлі селяни, міщани і дворяни. Крім того, вони домагалися, щоб усім категоріям населення заборонили брати участь у міській торгівлі. Чимало купецьких скарг на селян і дворян, які вели «недозволену їм торгівлю», поступало в Київський магістрат. Так, 14 березня 1813 р. сім київських купців від імені «Київської міської спільноти» подали в магістрат скаргу на те, що іногородні купці, міщани, селяни, маючи свої крамниці і балагани, ведуть у місті торгівлю. Селяни продають збитень, квас, булки та ін. Усі ці торговці не платять належних з них поборів. «Недозволеною» торгівлею займалися і дворяни: вони продавали не свої, а куплені товари.

Купці домагалися, щоб магістрат заборонив цю «незаконну», на їх думку, торгівлю. Губернське правління дало розпорядження поліції наглядати за веденням торгівлі, щоб не було зазначених порушень. 1817 р. у Києві було закрито 7 крамниць, які продавали «недозволені» товари [14, арк. 2–3].

Для нагляду за веденням торгівлі 1824 р. у столицях, губернських, портових і великих торгових містах, при міських думах були створені торгові депутації. До складу торгових депутацій входили 3–7 осіб, вибраних гільдійським купцями на 3 роки. Наглядаючи за веденням торгівлі, торгові депутати особливо ретельно стежили за тим, щоб вона велася з взятими посвідченнями і відповідно до станової належності торговців. При використанні своїх прав купці стикалися з іншими труднощами. Для того, щоб заключити договір про поставку в казну якогось товару, кожен купець повинен був пред'явити «схвалення від міської спільноти і поручителів» за себе. «Схвалення» означало, що купецтво матеріально відповідало за виконання купцем своїх договірних обов'язків, а «поручителі», в свою чергу, відповідали за це ж перед «міською спільнотою».

Матеріальна відповідальність змушувала купців дуже обережно ставитися до видачі «схвалень» або атестатів. Це було причиною частих відмов в отриманні документів. Існували також протиріччя між правом купців двох вищих гільдій на торгівлю у всіх містах і паспортною системою. Купцям, як і міщанам, доводилося сплачувати високі податки за весь термін від'їзду. А дозвіл на від'їзд залежав від інших, впливових в органах міського управління купців, часто конкурентів бажаного поїхати. Повільно розглядалися справи по переписці купців із одного міста в інше. Ста-

новище ще більше ускладнювалося у тих випадках, коли під час оформлення приписки до іншого міста той, хто переходив, міняв свою станову приналежність: зі стану купців переходив у стан міщан або навпаки.

Станово-податна політика уряду у першій чверті ХІХ ст. викликала критику декабристів. Найбільше вони були незадоволені гільдійською постановою, яка не в усьому задовольняла станове купецтво. Пестель вбачав у цьому законі «все те, що зла влада вигадати тільки змогла, аби зашкодити народженій промисловості, сприяти всім злим помислам і абсолютному пригніченню найбідніших класів людей» [7, с. 100].

Про згубні наслідки для народу канкріновської реформи писали декабристи Яку-

бович, Штейнгель, Бестужев, Каховський. «Вимоги гільдійські – писав Бестужев, – на кожному кроці і при кожній операції становлять безперестанні перешкоди діяльності промислової не кількістю податків, а різновидністю вимог та їх змінами» [1, с. 137].

Вислови декабристів – ще одне свідчення того, що канкріновський гільдійський закон був направлений, головним чином, проти найбідніших і малозабезпечених прошарків міського і сільського населення, негативно позначився на широких народних масах.

Отже, в кінці ХVІІІ ст. у країні законодавчо був оформлений купецький стан, представники якого, залежно від майнового становища, належали до однієї з трьох гільдій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бестужев Н.А. Статьи и письма / Н.А. Бестужев. – М.: Наука, 1953. – 278 с.
2. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. / І.О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1954. – 452 с.
3. Добренев В.И. Фундаментальная социология / В.И. Добренев, А.И. Кравченко: в 15 т. – Т. 4. Общество: статика и динамика. – М.: ИНФРА, 2004. – 1120 с.
4. Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці ХVІІІ–ХІХ ст. / О.М. Донік // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України, 2004 р. – Вип. VIII. – С. 86–108.
5. Кордонский С.Г. Сословная структура постсоветской России / Симон Кордонский. – М.: Ин-т фонда «Общественное мнение», 2008. – 216 с.
6. Материалы для статистики Российской империи. – СПб., 1839. – 520 с.
7. Мемуары декабристов: Южное общество. – М.: Наука, 1982. – 430 с.
8. Полное собрание Законом Российской империи. – СПб.: Тип-я II отделения собственной Е.И. В. Канцелярии, 1866. – Собр. 2-е., отд. 2. – Т. 29. – 998 с.
9. Рыдзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России // П.Г. Рыдзюнский. – М.: Наука, 1958. – 559 с.
10. Слабченко М.Е. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. / М.Е. Слабченко. – К.: Держвид-во України, 1923. – Т. 1. – 203 с.
11. Социальная политика / Под общ. ред. Н.А. Волгина. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Экзамен, 2008. – 943 с.
12. Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Н.Р. Темірова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Історія. – К., 2002. – Вип. 59. – С. 6–10.
13. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. – СПб, 1852. – Ч. III. – 572 с.
14. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 1. Канцелярія Київського генерал-губернатора, оп. 1, спр. 131.

© Андрей Черепанов
(Переяслав – Хмельницький)

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КУПЕЧЕСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ ХІХ В.

В статтє проанализировано соціально-правовое положение гильдейского купечества на примере Киевской, Волынской и Подольской губерний.

Ключевые слова: купечество, гильдии, сословия, налоги.

© Andriy Cherepanov
(Pereyaslav – Khmelnytskyi)

SOCIAL AND LEGAL STATUS OF THE MERCHANTS OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE FIRST QUARTER OF THE XIX CENTURY

The article analyzes the social and legal status guild merchants for example Kyiv, Volyn and Podolia provinces.

Keywords: merchants, guilds, estates, taxes.

До редакції надійшла 20.11.2012.